

BUXORO JADIDLARI VA ULARNING TARIXIY TAQDIRI

Do'smurodov Shohzod Farhod o'g'li

Orental universiteti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqola Buxoro jadidlarining tarixiy taqdirini modernizatsiya tashabbuslari, ta'lim institutlari va ijtimoiy tarmoqlar dinamikasi kesimida tahlil qiladi.*

Kalitso'zlar: *Buxoro jadidlari, usuli jadid maktabi, matbuot tarixi, ma'rifiy modernizatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, ijtimoiy xotira, manbashunoslik.*

Buxoro jadidchiligi Markaziy Osiyoda modern ijtimoiy institutlar shakllanishi, ta'limning yangilanishi va matn orqali jamoatchilikni safarbar etish jarayonlarini tushunish uchun muhim ilmiy maydon hisoblanadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, jadidlarning faoliyati ko'pincha umumturkistoniy jadidchilik doirasida umumlashtirilib, Buxoro amirligi sharoitida yuzaga kelgan o'ziga xos institutsional cheklovlar, mahalliy elita bilan munosabatlar, iqtisodiy-ijtimoiy muhit hamda tarmoqiy hamkorlik mexanizmlari yetarli darajada differensial tahlil qilinmagan. Tadqiqot adabiyotida jadidchilikning g'oyaviy mazmuni, maktab islohoti yoki ayrim namoyandalar biografiyasi alohida yoritilgan bo'lsa-da, "tarixiy taqdir" masalasi ko'proq yakuniy natijalar, uzilishlar va merosning keyingi talqinlari bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida kamroq konseptuallashtirilgan. Shu sababli, muammo jadidlarning Buxoro sharoitida qanday institutsional yo'llar bilan shakllangani, qanday kommunikativ resurslar orqali ta'sir doirasini kengaytirgani, qaysi ijtimoiy guruhlar bilan ittifoqlar va ziddiyatlar yaratgani hamda keyingi davrda ularning merosi qanday "qayta yig'ilgan" yoki fragmentatsiyalanganini tizimli ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqot doirasida jadidchilik "faqat g'oyalar" sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy amaliyotlar, resurslar va institutlar yig'indisi sifatida yondashiladi; bu esa tarixiy jarayonni soddalashtirmasdan, ularning faoliyatini real sharoitda tushuntirish imkonini beradi [1; 2].

Tadqiqot metodologik jihatdan manbashunoslik tanqidi, tarixiy-taqqoslama tahlil va ijtimoiy tarixning institutsional yondashuvini uyg'unlashtiradi. Avvalo, Buxoro jadidchiligi haqidagi asosiy matnlar, xotiralar, davriy nashrlar va keyingi davr ilmiy ishlari mazmuniy hamda kontekstual tekshiruvdan o'tkazildi. Manba tanqidida muallif pozitsiyasi, yozilish va nashr sharoiti, auditoriya, hamda terminologik siljishlar inobatga olindi; chunki jadidlar haqidagi matnlar ko'pincha turli davrlarda turlicha normativ mezonlar bilan qayta talqin qilingan. Tarixiy-taqqoslama metod Buxoro amirligi muhitida jadidchilikning o'ziga xosligini Turkistonning boshqa markazlaridagi tajribalar bilan qiyosiy ko'rishda qo'llandi; bu yondashuv umumiy tendensiyalar bilan mahalliy cheklovlar nisbatini aniqlashga yordam

beradi [3; 4]. Institutsional tahlil esa maktab, nashriyot va jamoaviy tashabbuslarni “tashkiliy texnologiya” sifatida ko‘rib, ularning resurs bazasi, legitimatsiya mexanizmlari va barqarorlik shartlarini ochib beradi.

Tadqiqot natijalari Buxoro jadidlarining tarixiy taqdiri uchta o‘zaro bog‘langan jarayon orqali shakllanganini ko‘rsatdi. Birinchi jarayon ta‘limni yangilash amaliyotining institutsionalizatsiyasi bilan bog‘liq. Buxoro sharoitida usul-i jadid maktabi faqat didaktik yangilik emas, balki o‘qituvchi tayyorlash, darsliklar, imtihon va baholash amaliyotlarini qayta tartibga soluvchi kompleks institut sifatida namoyon bo‘ladi. Maktabning ijtimoiy jozibadorligi savodxonlikni tez oshirish va amaliy bilimlarni berish bilan izohlanadi, biroq uning barqarorligi homiylik resurslari, joylashuv, mahalliy elita bilan murosa, hamda o‘qituvchilar korpusining uzluksizligi kabi shartlarga qattiq bog‘liq bo‘lgan. Natijada, Buxoro jadidchiligi ko‘p markazli, turli darajada rasmiylashgan tashabbuslar yig‘indisi ko‘rinishini olgan: ayrim maktablar nisbatan barqaror ishlagan bo‘lsa, boshqalari tez yopilgan yoki norasmiy shaklga o‘tgan. Bu hol jadidlarning ta‘lim loyihasi “bir yo‘la” amalga oshmaganini, balki moslashuvchan taktikalar orqali kengayganini ko‘rsatadi [1; 6].

Ikkinchi jarayon matbuot va yozma kommunikatsiyaning jadidlar taqdiridagi hal qiluvchi o‘rnidir. Tadqiqot jadidlar uchun matbuot ikki funksiyani bajarganini aniqladi: bir tomondan, u pedagogik va madaniy yangiliklarni standartlashtiruvchi “normativ maydon” yaratgan; ikkinchi tomondan, u jadidlarning tarmoqiy birdamligini mustahkamlab, alohida tashabbuslarni umumiy diskursga bog‘lagan. Buxoro muhitida nashrlar doimiylik muammosiga duch kelgan bo‘lsa-da, matn aylanishi qo‘lyozma, ko‘chirma va og‘zaki tarqatish orqali ham davom etgan. Natijada, jadidchilikning ko‘plab g‘oyalari “matbuot bor-yo‘qligi”dan qat’i nazar, matnning ijtimoiy hayotga kirib borishi hisobiga yashovchan bo‘lgan. Shu bilan birga, yozma kommunikatsiya jadidlar faoliyatini kuzatish va tasniflashni ham osonlashtirgan: keyingi davrda jadidlar haqidagi tasavvurlar ko‘p hollarda aynan saqlanib qolgan matnlar tarkibi va ularning selektiv nashr etilishi bilan belgilangan [2; 7].

Tadqiqotning yana bir natijasi shundan iboratki, jadidlar merosining keyingi davrlarda idrok etilishi bir xil bo‘lmagan, balki davriy “qayta to‘planish” jarayonidan o‘tgan. Ayrim matnlar, shaxslar va tashabbuslar ilmiy va madaniy muomalada ko‘proq saqlanib qolgan, boshqalari esa manbaviy uzilishlar yoki talqinlarning torayishi sababli chekkaga surilgan. Shu bois, Buxoro jadidlarining tarixiy taqdiri faqat ularning faoliyat davri bilan cheklanmaydi; ularning merosini tashkil etuvchi manbalar korpusi va uni o‘qish uslubi ham taqdirning muhim qismi sifatida namoyon bo‘ladi [6; 8].

Rus va sovet davri tarixshunosligi jadidchilikni ko‘pincha modernizatsiya jarayonlarining ijtimoiy-sinfy yoki ma‘rifiy paradigmalari orqali sharhlagan, bunda ayrim manbalar va shaxslar tanlanma tarzda ko‘tarilganini ko‘rish mumkin [3]. Bu hol

natijalarimizdagi “merosning fragmentatsiyasi” tezisini kuchaytiradi: ya’ni tarixiy taqdir nafaqat o‘tmishda sodir bo‘lgan voqealar yig‘indisi, balki keyingi davr ilmiy tasniflari va nashr siyosati natijasidir. Shu bilan birga, zamonaviy o‘zbek tadqiqotchilari jadidchilikni milliy uyg‘onish va madaniy modernlik jarayonlari doirasida qayta ko‘rib, manbalar doirasini kengaytirdi, biroq Buxoro jadidchiligi ko‘pincha Turkiston jadidchiligi bilan bir qatorda umumlashtirilgan holda talqin qilinadi [2; 6].

Xalqaro tadqiqotlarda jadidchilik ko‘pincha musulmon jamiyatlaridagi modernlik, matbuot kapitalizmi yoki ta’lim orqali ijtimoiy muhandislik bilan bog‘liq tushunchalar yordamida izohlanadi [4; 5]. Ayniqsa, jadidchilikni markaziy osiyolik intellektuallar tarmog‘i, matn va maktab orqali shakllangan modern madaniyat sifatida ko‘rsatib, harakatning transregional xususiyatini ta’kidlaydi [4]. Bizning natijalar ushbu pozitsiyani Buxoro misolida konkretlashtiradi: transregional aloqalar mavjud bo‘lsa-da, mahalliy legitimatsiya muammolari va resurslarning cheklanganligi tashabbuslarni ko‘proq moslashuvchan va parchalangan shaklda ushlab turgan. Tadqiqotchilarning tahlillari jadidlarning madaniy dasturini kuchli ochib bersa, bu maqola Buxoro jadidlarining “yuksalish va uzilish” ritmini institutlarning mo‘rtligi bilan bog‘lab, jadidchilik tajribasini “jarayon” sifatida ko‘rishga urg‘u beradi [4]. Kampning ta’lim va madaniyatning ijtimoiy hayotdagi o‘rni haqidagi yondashuvlari ham jadidlarning maktab va madaniy amaliyotlari ijtimoiy rolini tushuntirishda muhim [5], biroq Buxoro sharoitida bu amaliyotlar ko‘proq ko‘p markazli va norasmiy yo‘llar bilan tarqalganini ko‘rsatish tadqiqotimizning farqlovchi jihatidir.

Buxoro jadidlariga doir manbalar korpusi ham to‘liq saqlanmagan, ham turli davrlarda turlicha filtrlardan o‘tgan; bu esa tadqiqotchidan nafaqat faktlarni yig‘ishni, balki saqlanish va nashr sharoitlarini ham tahlil qilishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, natijalarimiz jadidlar tarixini yozishda manbaviy “sukutlar” va “bo‘shliqlar”ni metodologik muammo sifatida ko‘rsatadi hamda Buxoro jadidlarining tarixiy taqdirini tushuntirishda arxiv va matnlar tarixiga e’tibor kuchaytirilishi lozimligini asoslaydi [7; 9].

Tadqiqot Buxoro jadidlarining tarixiy taqdirini ta’lim va matbuot institutlari, ijtimoiy tarmoqlar hamda ijtimoiy xotiraning selektiv mexanizmlari birikmasi orqali shakllangan murakkab jarayon sifatida ochib berdi. Maktab islohoti jadidchilikning markaziy yo‘nalishi bo‘lib, uning natijadorligi resurs, legitimatsiya va kadrlar uzluksizligi bilan belgilangan; matbuot esa nafaqat axborot tarqatish, balki tashabbuslarni bir diskursga bog‘lash vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Maqola Buxoro jadidchiligi merosining keyingi talqinlari manbalar korpusi va xotira amaliyotlari bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatib, jadidlar tarixini yozishda institutsional va manbashunoslik yondashuvlarini birlashtirishning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild. Toshkent, Ma'naviyat, 2000. 320 b.
2. Qosimov B. Jadidchilik: islohot, yangilanish va taraqqiyot masalalari. Toshkent, Akademyashr, 2013. 256 b.
3. Shishkin V. A. Dzhadidy v Sredney Azii: obshchestvennaya mysl i reformy kontsa XIX nachala XX v. Tashkent, Fan, 1978. 212 s.
4. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley, University of California Press, 1998. 352 p.
5. Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle, University of Washington Press, 2006. 328 p.
6. Hasanov S. Buxoro jadidlari va ma'rifatparvarlik harakati tarixi. Buxoro, Buxoro davlat universiteti nashriyoti, 2018. 184 b.
7. Frank A. J. Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Islamic Prestige. Leiden, Brill, 2012. 304 p.
8. Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 320 p.
9. Ergashev A. XX asr boshlarida Buxoroda ta'lim va matbuot taraqqiyoti. Toshkent, O'zbekiston, 2005. 200 b.